

VYTAUTAS ALIŠAUSKAS

ŠVEŅTOSIOS KAĻBOS IR ŠVENTIEJI RAIDYNAI

Pastabos apie jų statusą ir funkcionavimą LDK

Straipsnyje glaustai aptariamas sakraliųjų lotynų ir graikų kalbų bei alfabetų statusas LDK, jų funkcionavimas ir sąryšis su *lingua vernacula* (lenkų, lietuvių, rusėnų). Nurodoma šių kalbų gramatikų kaip universalaus kalbų provaizdžio ir jų racionalumo garanto reikšmė. Pateikiama pavyzdžių, kaip sakraliosios ir nacionalinės kalbos santykiavo tarpusavyje.

Teodoras Jevlašauskis gimė lietuviškojoje Gudijoje 1546 m. vasario 7 d. Po metų jo šeimoje įvyko kai kas ypatinga. „Iš gimdytojų sužinojau, – pasakoja jis – kad sukakęs metus prabilau į savo tėvą „abba“, kuo anie apsidžiaugė, bet paskui nieko nebekalbėjau iki savo gimimo pusketvirtų metų – tada ėmiau kalbėti“¹.

Ko gi apsidžiaugė Jevlašauskio tėvai? Pamaldūs gimdytojai matyt nesunkiai atpažino šį iš *Naujojo Testamento* žinomą žodį. *Abba* gimtąja aramajų kalba Jėzus kreipdavosi į savo dangiškąjį Tėvą, taip, anot apaštalo Pauliaus, dangiškojo Tėvo šaukiasi ir įsūnystės Dvasią gavę krikščionys (*Mk* 14, 36; *Rom* 8, 15; plg. *Gal* 4, 6). Tai intymesnis hebrajiško žodžio *ab* variantas. Tačiau galėjo būti ir dar viena džiaugsmo priežastis. Šis keistas nutikimas labai jau primena faraono Psameticho (Herod. II, 1) ir ciesoriaus Fridricho II bandymus iš pirmo spontaniškai ištarto kūdikio žodžio patirti, kokia buvusi pirmapradė žmonijos kalba². Tiek Viduramžiais, tiek ir XVI amžiuje plačiai žinotas mokslininkų sutarimas, jog pirmykštė, prieštvaninė žmonija

¹ У. М. Свяжински. «Гістарычныя запіскі» Ф. Еўлашоўскага. Мінск: Навука і тэхніка, 1990, p. 90. Plg. Teodoras Jevlašauskis, *Atsiminimai*, vertė N. Prancėvičiūtė-Lūžienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 22.

² Šaltinių tekstai: Umberto Eco, *Tobulos kalbos paieškos Europos kultūroje*, iš italų k. vertė I. Tuliševskaitė, Vilnius: Baltos lankos (*Europos kūrimas*), 2001, p. 11.

kalbėjusi būtent hebrajiškai³. Jevlašauskio tėvai, gyvenę gūdžiame šalies užkampyje, galėjo būti girdėję šią teoriją ir justis ją patvirtinę savo patirtimi.

„Hebrajiškąjį“ Jevlašauskio laikotarpį lydėjusi išpūdinga pustrečių metų tylos cezūra buvo vainikuota sparčios brandos – vos pradėjęs kalbėti, viso labo po pusantrų metų (1561 m.), jis jau pradėjo mokytis gudų ir lenkų rašto, išmoko rašyti ir žydiškai⁴ – šiuo kartu veikiausiai ne hebrajiškai, bet viduriniaja vokiečių aukštaičių kalba, vartota žydų aškenazių. Ne kiekvienas LDK penkiametis galėjo pasigirti tokiu plačiu lavinimu ir gebėjimu rašyti, bet veikiausiai dažnas jau buvo susidūręs su tokiu kalbų margumynu. Atrodytų, berniuko lavinimas rašyti įvairiomis kalbomis buvo natūralus rimtų tėvų atsakas į kalbinę situaciją. Valstybės sostinėje šis margumynas buvo pasiekęs stulbinantį laipsnį. Antai popiežiaus nuncijus Aloyzas Lippomanas 1555 m. iš Vilniaus rašė kardinolui Karoliui Carafai: „šitas miestas yra tikras Babelis, kadangi jame gyvena žmonių iš beveik visų tautų: armėnų, maskvėnų, rusėnų, totorių, turkų, lietuvių, vokiečių ir italų, bet maža gerų krikščionių“⁵. Šioje irzlokoje frazėje tarsi lašelyje po van Leevenhoeko mikroskopu⁶ galima išskirti ne tik ryškėjančios modernybės elementus – dėmesį tautinėms kalboms bei skonėjimąsi egzotika, bet ir svarbią krikščionišką ideologemą – Babilono ir dangiškosios Jeruzalės priešpriešą. Žemiškasis dangaus Jeruzalės paveikslas yra Katalikų Bažnyčia. Joje įveikiamas iš prigimtinės tautybės kylantis skirtingumas. Pašaukimo malonė ir tikėjimas jungia jos narius, kad ir kokia kalba jie kalbėtų. Klasikiniame kardinolo Roberto Bellarmino (1542–1621 m.) platesniajame katekizme, išleistame ir Babilone-Vilniuje, sakoma:

Bažnyčia [...] vadinama Sąsauka (*Convocatio*), kadangi mes, krikščionys, ne gimstame – mat gimstame arba italai, arba prancūzai, arba dar kokiōs tautōs. Taigi, esame pašaukti Dievo.⁷

³ Apie hebrajų kalbos pirmapradiškumo teoriją žr. Umberto Eco, *ibid*, p. 76–90.

⁴ Teodoras Jevlašauskis, *Atsiminimai*, p. 22.

⁵ *Acta nunciaturae Poloniae, III/1: Aloisius Lippomano (1555–1557)*, ed. H. D. Wojtyska, Romae: Institutum Historicum Polonicum, 1993, p. 77 (Nr. 50).

⁶ Brian J. Ford, „First Steps in Experimental Microscopy, Leeuwenhoek as Practical Scientist“, *The Microscope*, 43 (2), 1995, p. 47–57.

⁷ Roberti Bellarmini Politiani, Societate Jesu, S.R.E. Cardinalis, *Doctrinae Christianae Copiosa Explicatio... instruendi Idiotas et Simplices de rebus Fidei...*, Vilnae: Typis Acad. Soc. Jesu, 1655, p. 38.

Vis dėlto ši Dievo sušaukta bendrija irgi turi savo kalbų, taigi ir raštų, įvairovę. Čia ypatinga pagarba apgaubtos įkvėptųjų tekstų (biblinės) kalbos – *Senojo Testamento* hebrajų (bei aramajų) ir Naujojo – graikų. Prie jų prijungiamo trečia – lotynų. Tai Vakarų bažnyčios, Romos liturgijos bei oficialaus *Šventojo Rašto* vertimo (*Vulgatos*) kalba. Jei kam galėjo kilti abejonių dėl pastarosios statuso, jos turėjo žlugti prieš nenuginčijamą argumentą. Hebrajų, graikų ir lotynų rašmenys atstovavo trims civilizaciniams arealams (Artimųjų Rytų, Bizantijos ir Vakarų) ir buvo pripažinti filosofinės, religinės bei maginės išminties laidininkais. Tačiau svarbiausia – lotynų kalbos, kaip ir kitų dviejų, sakralumą įtvirtino faktas, jog visomis trimis buvo surašytas kaltinimas („įrašas“ – *titulus*) Atpirkėjo kryžiaus viršuje: „Jėzus Nazarietis, Žydų karalius“ (plg. *Jn* 19, 19–20)⁸. Renesansinės filologijos autoritetas Lorenzo Valla savo „Prakalboje, sakytoje pradedant savo studijas“ (1455) akcentavo, kad Dievas ant kryžiaus pašventino *lotyniškus rašmenis* lygiomis su *graikiškais* ir *hebrajiškais*⁹. Po gero šimtmečio Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje Augustinas Rotundas laiške Steponui Batorui (1576) lotynų kalbą įvardijo „viena iš trijų, kurią Kristus, mūsų Dievas, nutarė esant vertas puošti jo kaltės įrašą“¹⁰. Net periferinė totorių-musulmonų tradicija perėmė šventąją kalbų trijulę, prie jos prijungdama ketvirtą, Korano:

Pirma knyga duota pranašui Musai [= Mozei] žydų kalba. Antra knyga duota pranašui Davudui [=Dovydui] graikų kalba. Trečia knyga duota pranašui Isai [= Jėzui] lotynų kalba. Ketvirta knyga duota pranašui Muchamedui persų-chaldėjų kalba.¹¹

⁸ G. Hille-Coates, „Von den heiligen Sprachen im lateinischen Mittelalter und Renaissance-Humanismus“, in: *Heilige und profane Sprachen / Holy and profane Languages: Die Anfänge des Fremdsprachenunterrichts im westlichen Europa / The Beginnings of Foreign Language Teaching in Western Europe*, Hrsg. W. v. Hüllen, F. Klippel. Wiesbaden: Harrasowitz (Wolfenbütteler Forschungen 98), 2002, p. 13–30.

⁹ Plg. G. Hille-Coates, *op. cit.*, p. 26.

¹⁰ „vna ex tribus, quas Christus Deus noster dignas suo titulo ornando iudicauit“ – *Pomniki prawa litewskiego z XVI wieku*, wyd. F. Piekosiński, Kraków (Archiwum Komisji Prawniczej VII), p. xv. Lietuviškas vertimas: *Šešioliktojo amžiaus raštijoje (Šešioliktojo amžiaus raštija*, sud. A. Samulionis, R. Jurgelėnaitė, D. Kuolys, Vilnius: Pradai (*Senoji Lietuvos literatūra* 5), 2000, p. 281), – yra klaidingas.

¹¹ Pusiau kitabas LU-893, 19b (XVII a. vid.), in: G. Miškinienė, *Seniausi Lietuvos totorių rankraščiai: Grafika, transliteracija, vertimas, tekstų struktūra ir turinys*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2001, p. 196.

Ši sakralioji trikalbystė, Renesanso laikų išsilavinimo sinonimas, netikėta šviesa nutvieskia ir Jevašauskio vaikystės lavybą. Jo kol kas nemokė nei graikų, nei lotynų kalbų, o tai, kas vadinama žydų kalba, buvo, be abejo, vidurinioji vokiečių aukštaičių (*Mittelhochdeutsch*) kalba, aškenazių vartota kasdieniame gyvenime (vadinamoji *jidiš*). Tačiau berniukas išmoko bent jau trijų raidynų, susiejančių su šventosiomis kalbomis: lotyniški rašmenys perteikė lenkų, taip pat lietuvių (jos jis veikiausiai nemokėjo) kalbas; graikų rašmenys buvo atpažįstami gudiškuose tekstuose, o jidiš buvo rašoma hebrajų raidėmis. Vėliau Jevašauskis išmoks lotyniškai, gal šiek tiek ir graikiškai (nežinia, ar pramoks hebrajiškai), tačiau svarbiausia – visi „pašventinti rašmenys“, nesvarbu kokiai kalbai perteikti vartojami, taps jo kultūrinio tapatumo bruožu¹². Net ir nemokantys skaityti LDK žmonės turėjo progų pamatyti šiuos raidynus bei įvertinti jų išvaizdą¹³. Antai 1570 m. vilniečiai šiuos rašmenis drauge galėjo išvysti jėzuitų platinamame lotyniškai parašytame atsišaukime, reklamuojančiame atidaromą kolegiją. Paskutiniame atsišaukimo puslapyje eilės, šlovinančios dorybę ir mokslus, surašytos hebrajiškai, graikiškai ir lotyniškai – kaip tik *Naujajame Testamente* suminėta tvarka¹⁴.

Menkiausiai iš šių trijų kalbų ir abėcėlių krikščioniškojoje Lietuvoje buvo pažįstama hebrajų kalba. Iš esmės ji neperžengė akademinės disciplinos ribų. Ji liko žydų bendruomenės savastimi, todėl jos istorijai šiame tekste dėmesio neskirsime. Toliau kalbėsime tik apie dviejų sakraliųjų raidynų ir dviejų kalbų funkcijas ir lemtį – lotynų ir graikų.

Ypatingą vietą LDK kultūroje užėmė lotynų kalbą vartojusiųjų bendrija ir jos veiklos padarai. Lotynų kalba jau Viduramžiais skyrėsi nuo kitų

¹² Evangelizacijos reikmės į LDK krikščioniškosios visuomenės akiratį įtraukė ir „kevirtosios knygos“ kalbą, tai, kas totoriaus autoriaus vadinama persų-chaldėjų, dabar – veikiausiai senoji arabų kalba. XVI a. paskutiniame ketvirtyje LDK evangelizaciją organizavęs jėzuitas Antonijus Possevinas konstatavo, jog lengviau apaštalauti tarp tų totorių jaunuolių, kurie moka arabiškai, o ne tik totoriškai. Juos patys totoriai kartais siunčia į Arabiją išmokti tos „kalbos ir raidžių“. Tad į Vilnių jis atvežė ir Akademijoje paliko daug dvikalbių arabiškų-lotyniškų knygelį su tikėjimo išpažinimo vertimu (Possevino memorialas apie padėtį Lietuvoje 1581 VI 5–12, in: *MPV*, t. 4, p. 843, Nr. 20).

¹³ Apie sakytinės kultūros sąlygotą skirtumą tarp raštą 'skaityti' ir 'matyti' platėliau žr. V. Ališauskas, *Sakymas ir rašymas: kultūros modelių tvėrmė ir kaita Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius: Aidai, 2009, p. 196–199.

¹⁴ Faksimilė: L. Piechnik, *Początki Akademii Wileńskiej 1570–1599*, (*Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 1), il. 14; visas atsišaukimo tekstas p. 204–208.

kalbų tuo, kad ji niekam nebuvo gimtoji. Ji buvo išmokstama iš mokytojo. Pačios kalbos polifunkciškumas (liturgija, teisė, mokslai, poezija) kūrė vieningą kultūrinį lauką, nuo Karolingų Renesanso visoje Europoje vis griežčiau kontroliuojamą rašytinės vartosenos taisyklių. Lotyniška gramatika Vakarų kultūrai iki pat Apšvietos imtinai buvo maždaug tas pat, kaip rašytinė teisė valstybės būviui. Ir viena, ir kita iš chaotiškos barbarybės vedė į dvasinei ir socialinei darnai palenktą gyvenimą. Prancūzijoje sudaryta Alberiko Kronika (apie 1241 m.) prie 1228 m. pateikia žinią, kad popiežiaus legatas Modenos vyskupas Vilhelmas (Guglielmo) apaštalaudamas Prūsijoje daugelį pagonių patraukęs į tikėjimą ne jėga, o „savo lankstumu ir išmintimi“. Pramokęs prūsiškai „su didžiausiu vargu išvertė į tą barbarų kalbą gramatikos meno kunigaikštį, t. y. Donatą“¹⁵. Vargu, ar šis pasakojimas yra istoriškai tikras,¹⁶ negana to, sunku įsivaizduoti, ką galėtų reikšti pasakymas „išversti“ Donatą, tačiau jis tiksliai perteikia savo meto įsitikinimą, kad lotynų gramatikos modelis galėjo būti laikomas ne mažiau reikšmingu negu katekizmas¹⁷. „Donatas“, „Alvaresas“ ir kiti populiarūs lotynų kalbos gramatikos vadovėliai vėliau persikūnijo į tautinių kalbų vadovėlius. Lotynų (ir eventualiai graikų) kalba, užleisdama vietą naujoms literatūrinėms kalboms, drauge tapo kiekvienos rašytinės kalbos provaizdžiu. Jos gramatika imta laikyti universaliu modeliu, pagal kurį kalba matoma kaip „gryna, taisyklinga ir darni“¹⁸. Joje prieglobstį randa „kalbos dvasia“ (*sermonis genius*), tapusią pačia savimi gramatika ją įgalina suspindėti (*sibi conformem posse nitere*

¹⁵ *Mindaugo knyga: Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*, atsak. red. A. Dubonis, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2005, p. 52, Nr. 15 (D. Antanavičiaus vert.).

¹⁶ Plg. P. U. Dini, *Baltų kalbos: Lyginamoji istorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, p. 244: „kone mitinis vertimas... ir tai teisinga, [kad šio veikalo realumas] atmetamas“.

¹⁷ Reikia atsiminti, kad Elijaus Donato *Ars minor* žinomi Gutenbergo keturi leidimai, išspausdinti anksčiau už jo garsiąją Bibliją (<http://www.columbia.edu/acis/textarchive/rare/16.html>). Louis Holtz, *Donat et la tradition de l'enseignement grammatical: étude sur l'Arts Donati et sa diffusion (IVe-IXe siècle) et édition critique*, Paris, 1981.

¹⁸ Meletijaus Smotrickio *Slavų kalbos gramatika* in: *Grammatiki*, p. 133. Plg.: „[G]ramatika yra [...] mokslas, nagrinėjantis lietuvių kalbos žodžius, jų ypatybes, kad galėtume tinkamai, rišliai, teisingai ir dailiai lietuviškai kalbėti ir rašyti“ in: *Sapūno ir Šulco Gramatika=Compendium grammaticae Lithvanicae [Karaliaučius, 1673]*, įžangą parašė ir gramatiką iš lotynų k. išvertė K. Eigminas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997, p. 62.

facit)¹⁹. Spausdintos gramatikos vartotojui pateikė „idealų“ kalbos pavidalą, ankstesnę už sakytinės ir rašytinės jos formų išsiskyrimą.

Rašymui ir skaitymui lotynų kalba reikalingi pastoviu darbu įgyti įgūdžiai šaukėsi ne tik gramatikos taisyklių, bet ir lyties bei luomo brėžiamų vartojimo ribų. Specialus statusas ir išsilavinimas, jau nuo XVI a. antros pusės kasdienos raštijoje vis labiau įsigalint lenkų *lingua vernacula*, skyrė istengiantį lotyniškai gerai suprasti dvasininką ar šiaip aukštesnio išsilavinimo asmenį nuo paprasto skaityti ir rašyti gebančio žmogaus. Tai buvo vyrų perteikiama ir paprastai jų vartojama bendravimo priemonė (pvz. Barbaros Radvilaitės lotyniškuosius laiškus rašė sekretorius, nors lenkiškų ji nemaža parašė ir savo ranka)²⁰. Gramatikos taisyklės kūrė *par excellence* rašytinę kalbą, telkiančią „išmanančiųjų“ bendriją. Buvo aiškiai suvokiama, kad lotynų kalbos mokėjimas randasi ne kitaip, kaip tik iš tos bendrijos. Tad jei asmuo lotyniškai ar graikiškai („ar kita kalba“ – atsargumo dėlei priduria autorius) nesimokęs gali kalbėti „taisyklingai ir netrumpai“, tai jau laikoma rimtu velnio apsidėmo požymiu²¹. Būdingai „išmanančiųjų“ ir „neišmanančiųjų“ perskyra ataidi ir testamentiniuose bibliotekų padalijimuose. Medininkų kanauninkas Petras Petkevičius 1610 V 28 testamente visas lotyniškas knygas palieka sūnėnui Palangos klebonui Jonui Bernatavičiui, o lenkiškas, išskyrus kitam asmeniui padovanotą Motiejaus Stryckovskio *Kroniką*, – savo broliui Mikalojui. Panašiai ir kito Medininkų kanauninko Kristupo Dirvoniškio 1621 VIII 31 testamente: lotyniškas

¹⁹ Simono Dacho frazė eiluiotoje pratarinėje pirmą spausdintai (Danieliaus Kleino 1653) lietuvių k. gramatikai in: R. Koženiausienė, *XVI–XVIII amžiaus prkalbos ir dedikacijos*, p. 351.

²⁰ R. Ragauskienė, *Barbora Radvilaitė*, Vilnius: Vaga, 1999, p. 101. Taip pat ir Mikalojaus Radvilos Juodojo žmonos E. Szydłowieckos laiškuose „nerasime ne tik kad lotyniškų posakių, bet ir lotyniškų žodžių“ (žr. R. Ragauskienė, A. Ragauskas, *Barboros Radvilaitės laišakai*, p. 98). Vis dėlto naujausiuose tyrimuose raginama neabsoliutinti: norint matyti tikrąją padėtį turi būti išplėstos autorystės ir raštijos sampratos (pvz. įtraukiant citatas, marginalijas, memorialinius įrašus, grafikičius), o ypač atkreiptinas dėmesys į moterų bendradarbiavimą su raštininkais-sekretoriais, plg. *Women Writing Latin: Medieval women writing Latin*, ed. Laurie J. Churchill, Phyllis Rugg Brown, Jane E. Jeffrey, Taylor & Francis, 2002, p. 3.

²¹ *Recepta z nieba na choroby dwoiakiego ięzyka, wyięta z S. Ewangeliey ... przez w.x. Michała Ginkiewiczza...*, Vilnae: Typis Academiae Soc. Iesu, 1646, fol. [B1 verso]. Čia sekama *Romos apeigyno* nuostata, tačiau pastaroji daug abstraktesnė: apsidėmo požymis „nesimokyta (*ignota*) kalba kalbėti gausiais žodžiais arba suprasti kalbantįjį“ – žr. *Rituale Romanum Pauli V Pon. Max. ivssv editvm*, Romae: Ex Typographia Reuerendae Camerae Apostolicae, 1614, p. 198.

knygas jis užrašo Varnių bažnyčiai, naudotis pamokslininkui, kuris jas „turi prižiūrėti, idant nepražūtų“, o lenkiškas – savo broliui Laurynui²². Teodoro Jevlašauskio pastabos, patyrus, kad turkai vis labiau mokosi lotyniškai liudija apie tos bendrijos nerimą ir norą išlaikyti savo tapatumą²³. Juk jau pats gebėjimas nors kiek viešai vartoti šią kalbą asmeniui garantavo išsilavinusio žmogaus prestižą: „Mat neišmanėliai (*imperiti*) mokytu laiko tą, kuris moka lotynų kalbą, tad daugelis (dažniausiai tie, kurie iš mokyklos neišsineša nieko, išskyrus žodžius), tariasi dėl šios priežasties įgysią išminčiaus šlovę“ – XVII a. viduryje skundėsi jėzuitas Žygimantas Liauksminas²⁴. Situacija šiuo atžvilgiu mažai skyrėsi nuo Vakarų Europos. Tačiau Lietuvoje lotynų kalbos statusas turėjo ir savitumą. XVI a. rašytojai, argumentuodami kalbų panašumu, lietuvių kalbą tiesiogiai sieja su lotynų kalba, o faktą, kad diduomenė *gimtosios* lietuvių kalbos nebemoka, aiškina išorės įtaka: bendra valstybe su lenkais ir rusais²⁵. Todėl viešasis lotynų kalbos skambėjimas teatre, prakalbose, iškilmėse, netgi tvarkant kai kuriuos kasdienes reikalus, galėjo būti suvokiamas ir kaip natūralus („prigimtinio“ prasme) reiškinys: grįžimas prie savosios kalbos. „Lygybės ženklas tarp lotynų ir lietuvių kalbų lotynintojams galiojo tiek diachroniškai (esą lietuvių kalba išsirutuliojusi iš lotynų, plg. legendinę Palemono kilmę), tiek sinchroniškai (socialinis skirtumas: aristokratų kalba *versus* liaudies kalba).“²⁶ Lotynų kalba, kitaip, negu gudų, ženklina atsiribojimą ir susiskaldymą – ne tik politinėje, bet ir religinėje srityje. Išraiškingą pavyzdį paliko vienuolis Atanasas Filipovičius Brastietis – vienas kiečiausių, gal net brutaliausių, bažnytinės unijos priešų. Kovodamas dėl savo vadovaujamo

²² CM Nr. 11, p. 19–20; Nr. 81, p. 26.

²³ Teodoras Jevlašauskis, *Atsiminimai*, p. 30, kalbama apie 1572 m. įvykius. Verta pastebėti, kad nors Osmanų kanceliarijoje nuo 1525 m. visi sultono vardu duodami dokumentai rašyti tik turkų kalba, lotynų kalba kaip diplomatinių derybų su Abiejų Tautų Respublika kalba liko svarbi iki pat XVII a. pabaigos (žr. D. Kołodziejczyk, „Łacina w dyplomacji islamskiej: Imperium osmańskie“, in: *Łacina jako język elit*, red. J. Axer, Warszawa: Obta/Wydawnictwo DiG, 2004, p. 395–398).

²⁴ *Praxis oratoria...*, 1666, in: Ž. Liauksminas, *Rinktiniai raštai* = S. Lauxmin, *Opera selecta*, Vilnius: Mintis, 2004, p. 110.

²⁵ Augustinas Rotundas, „Trumpa Lietuvos kunigaikščių istorija“, in: *Šešioliktojo amžiaus raštija*, p. 286–287.

²⁶ P. U. Dini, „Vilniaus humanistų ‚lotynintojų‘ lingvistika“, *Archivum Lithuanicum* 1, 1999, p. 117.

vienuolyno valdų su unitais, 1643 m. Atanasas atvyko į seimą Varšuvoje. Čia jis, pertraukęs teismo posėdį, įteikė valdovui Vladislovui Vazai atsišaukimą, kuriame, grasindamas Dievo teismu, reikalavo „prakeiktą uniją išnaikinti ir visiškai atšaukti“. Šiam drastiškam poelgiui stačiatikių dignitoriai ir hierarchija nepritarė ir ėmėsi teisinių sankcijų. Protestuodamas Atanasas išbėgo į miestą pusnuogis, išsivoliojo purve ir lakstė po Varšuvą šaukdamas: *Vae maledictis et infidelibus* – „Vargas prakeiktiesiems ir neištikimiesiems“. Lotyniškas šauksmas turėjo pabrėžti, kad stačiatikių vadovybė, persiėmusi „lotyniška išmintimi“, vadovaujasi ne Dievo valia, o savo pačių protu ir nuožiūra. Tokią pat intenciją maištingasis vienuolis turbūt turėjo ir pasirinkdamas lotynų kalbą, kai rašė pasiaiškinimą dvasinės konsistorijos teismui²⁷.

Mikalojaus Lietuvos projektas visuotinai įvesti lotynų kalbą didesnės sėkmės nesulaukė, tačiau lotyniškai bylojančių buvo išties nemaža. Dauguma XVI–XVII a. lotyniškų knygų priklausė retoriniams ar kitiems ant sakymo ir rašymo ribos gyvuojantiems žanrams (ne tik proginė literatūra, bet ir dalis akademinės – paskaitos, gynimui skirtos tezės ir pan.). Lotynų kalba šiuo požiūriu buvo ypatinga. Kiekvienas, kas mokėjo lotyniškai kalbėti, mokėjo ir rašyti. Iki šiol klasikų pasakojami senoviniai anekdotai apie nemokančius lotynų kalbos apeliuoja kaip tik į kalbėjimo situaciją²⁸. Antra vertus, lotyniškojo lavinimo modeliai rėmėsi klasikinės romėnų kultūros tradicija, kurioje gebėjimas prabilti bendruomenei buvo labai vertinamas. Platus situacinis kalbėjimas lotyniškai implikuoja ir šios kalbos klausytojus. Vienas svarbiausių viešųjų lotyniškų renginių buvo teatro vaidinimai ir teatralizuotos iškilmės. Iki 1699 m. jėzuitų mokyklų teatro vaidinimai galėjo vykti bažnyčiose arba po grynu dangumi, vėliau – spe-

²⁷ Žr. *Gistoryja belaruskaj litaratury XI–XIX stagodzjau*, t. 1: *Daunjaja litaratura XI – peršaja palova XVIII stagoddzja*, 2 leid., Minsk: Belaruskaja navuka, 2007, p. 590–591.

²⁸ Plg. vieno *Silva rerum* (LMAB RS, f. 9 – 44) apie lotynų k.: /f. 72v/ *Quidam Parochus laudabat suam coctricem sic: „Illa me coquit, illa me lavat, illa me omnia facit“ loco „Illa mihi coquit, illa mihi lavat“ etc. [...] /f. 74r/ Constructio gramaticalis a Bacalaureo prolata: „Vos, pueres, ibitis ad funeres, unus /f. 74v/ portabit lux et alter crux, et ego tanquam Dominus Cantores sequebor post vobis, et sepeliebimus eum apus Sanctos Trinitam“ . /f. 74v/ Unus interrogavit alterum, quot sunt sacramenta. Alter respondit: „Tres“. Iterum interrogavit quos. Respondit alter: „Chrismus, Baptismus et orare pro defunctibus“ . /f. 74v/ Franciscanus quidam vidit unum Magnatem mortuum desertum ab hominibus, dixit cum admiratione ad socium: „Sine lux, sine crux, sine tundibundi“.*

cialiose salėse. Lietuvoje populiarios teatralizuotos Dievo Kūno procesijos traukdavo miesto gatvėmis. Kai kada spektaklį stebėdavo valdovas ir jo dvaras, tačiau, regis, daugelį renginių matydavo ir ne tokia elitinė publika. Visais atvejais dominuodavo lotynų kalba. Jėzuitų dramoms ji buvo privaloma, nors norint galėjo būti pertraukiama intermedijomis vietos kalba. Galbūt lotynų kalba tokioje situacijoje daugeliui buvo tik *flatus vocis*, tačiau žmonės pajėgė ją suvokti kaip artikuliuotą šneką, lydinčią veiksmą ir muziką. Galiausiai liturgijoje, net nesuprantant lotynų kalbos, buvo galima „atlikti“ ja parašytus tekstus. Tipingas pavyzdys čia būtų Literatų brolija. Lenkas kanauninkas Andriejus Kitowiczus, Augusto III laikų atsiminimų autorius, rašo nebrėždamas skirtumo tarp Abiejų Tautų gyvenenos, tačiau mums rūpimu atveju, jo ir nebūta. Svarbus jo liudijimas apie ir LDK veikusią Literatų broliją. Ją „sudarydavo vien tik miestiečiai ir vien tik vyrai – tokie mokyti, kad galėjo skaityti bažnyčios chore; iš jo šventadieniais, paprastai parapinėje bažnyčioje, giedodavo votyvines mišias prieš savo altorių [...]. Kadangi mokėjo skaityti, ir labiausiai lotyniškai, nors jų daugelis tos kalbos nesuprato, tai savo broliją vadino Literatų, o save literatais, nes ir tai tiesa, kad daugelis jų buvo mokyti asmenys iš magistrato žmonių.“²⁹ Manding tokie buvo ir XVIII a. devinto dešimtmečio „Kauno magistrato ponai, senoviniu papročiu, ir tai tik klebono paakinti“ rinkęsi parapijos bažnyčioje į šventadienių Literatų mišias, o kai susirinkdavę tinkami giedoti, patys giedodavę choralines mišias³⁰. Toks nuolatinis rašto ir balso pynimasis lotynų kalboje lengvai derėjo su sakytinės ir rašytinės kultūros pynimusi žmonių gyvenime ir ėmė irti tik įsigalėjus rašymui vietos (ir lietuvių, ir lenkų) kalba. Vis dar griežtai kontroliuojama rašytinė kalba perėjusi į balso plotmę, kurioje jau viešpatavo *lingua vulgaris* nebegalėjo išlikti tapatinga sau fonetiniu lygmeniu. Galima nesunkiai įsivaizduoti, kad Liauksminas, svarstydamas, „ką reiškia kalbėti lotyniškai?“, prieš akis pirmiausiai turėjo ne Europos daugiakalbystę, bet margą – lietuvišką, gudišką, lenkišką, vokišką, švedišką ir t. t. – Vilniaus akademijos auditoriją, vienijamą lotynų kalbos vartosenos: „Dėl garsų tarimo arba perteikimo [...] mes neturime tvirtos taisyklės. Lotynų kalba

²⁹ Jędrzej Kotowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Warszawa: PIW, 1985, p. 33.

³⁰ *Vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio Kauno dekanato vizitacija 1782 m.*, sud. ir par. Vytautas Jogėla, Vilnius: Katalikų akademija (*Lietuvos istorijos šaltiniai VI*), 2001, p. 16.

pasižymi savu tarimu, bet skirtingų tautų tariama skirtingai. Taigi kiekviena tauta, tardama garsus tesilaiko savo šalies papročio³¹. Maža to, leksinis purizmas irgi lieka geidautinu idealu – makaroninė literatūra veikė ne tik gyvųjų kalbų, bet ir lotynų vartoseną³². Provincijoje pasitaikydavo ir spontaniško, nenumatyto „makaronizmo“. Antai, Pasvalio bažnyčios santuokų metrikų knygoje 1697 m. įrašyta: „Mathias Gajgalis isz Melenu cum Magdalena Daigicia“³³.

Gali atrodyti kiek paradoksalu, kad Lietuvoje smarkiai augant lotyniškų knygų leidybai³⁴ jau nuo XVI a. pabaigos vis labiau gręžiamasi į lotyniškai nemokantį skaitytoją – sekimais, vertimais, galiausiai originaliais veikalais. Petras Skarga kontraversinės teologijos veikalo „Septyni šulai, kuriais laikosi katalikiškasis mokymas apie Švenčiausiąjį Altoriaus Sakramentą“ (1582 m.) antraštėje savo tiesioginę polemiką su Andriejumi Volanu varytą lotyniškai atriboja nuo pagal ją parengtos knygos, surašytos lenkiškai. Pastaroji parengta norint, kad ji būtų suprantama ne

³¹ *Praxis oratoria*, in: Ž. Liauksminas, *op. cit.*, p. 116. Įvairuojančios tarties problema XVIII a. būdingai iškelta Benedikto Chmielowskio (g. 1700 Lucke – m. 1763 Firlejove) *silva rerum* tipo veikalė, vadinamame pirma lenkiška visuotine enciklopedija: „Dla ostatniej tej podobno racji Łaciny usum i innych języków mają Lechowie, iż żaden Naród tak gładko nie mówi, jak oni každym, osobliwie Łacińskim językiem; nie mówią bowiem z Włochami: Redzina, ale Regina, ani tridzinta, quadradzinta, ale triginta, quadraginta; nie mówią Coniasco, ale cognosco, Dzienua miasto Genua. Nie psują Łaciny jak Niemcy i Francuzi, którzy Miasto JESUS Christus mówią JEDZUS Krystus, miasto Michael – Mikael, miasto charus – karus, miasto bibere – vivere, za Claustrum wymawiają Clostrum. Polak zaś tak gładko mówi po Łacinie, jak by się w owym urodził i wypiełgnował gnieździe, genus unde Latinum.“ (Žr. *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna, na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoryału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki erygowana (...) przez xiędza Benedykta Chmielowskiego dziekana rohatyńskiego, firlejowskiego, podkamienieckiego pasterza*, t. 1–4, Lwow, 1754–1756; citata skyrelyje „Język Polski, wielu podszyty językami Cudzoziemskimi ... z jakiej racji?“ interneto prieiga: <http://monika.univ.gda.pl/~literat/ateny/0031.htm> žiūrėta 2008 08 28).

³² Pirmas makaroninis kūrinys Lietuvoje – Petro Roizijaus apie 1560 „Apie kelionę per Lietuvą“, žr. E. Patiejūnienė, „P. Roizijaus makaronikas *Apie kelionę per Lietuvą*“, in: *Senosios literatūros žanrai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla (*Senoji Lietuvos literatūra* 1), 1992, p. 216–222.

³³ A. Krinčius, „Seniausioji Pasvalio bažnyčios knyga (1697–1703)“, *Šiaurietiški atsivėrimai*, 2004, Nr. 2, p. 49.

³⁴ Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje XVI a. lotyniškai išleista 220 knygų, XVII a. 865 knygos; žr. D. Narbutienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos lotyniškoji knyga XV–XVII a.*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas (*Senosios literatūros studijos*), 2004, p. 60.

tik intelektualiniam elitui („dla pojęcia pospolitego po Polsku zebrał“)³⁵. Vaclovas Agripa Lietuvis, liuteronas, 1588 m. Viurtembergo teologo Jono Brentijaus lotyniškų pamokslų lenkiško vertimo antraštėje pabrėžia vertęs juos tiems, „kurie nemoka lotynų kalbos“; po šešių dešimtmečių, XVII a. viduryje, Petras Vijūkas-Kojalavičius sakosi tikįs, jog jo parūpinta vysk. Jurgio Tiškevičiaus lotyniškos knygelės lenkiška versija pasieksianti tuos skaitytojus, kuriuos „lotyniškoji aplenkė iš tolo“³⁶. Pirmiausia tai smulkioji ir vidurinė bajorija, nebaigusi didelių mokslų ir neturinti išskirtinių intelektualinių aspiracijų, tačiau pilietišškai ir luomiškai angažuota: protestantas Andriejus Rimša, vartojęs prievardį Lietuvis, rašė: „ponas Pranciškus Gradauskas³⁷ [...] Jo Kunigaikštiškosios Malonės kilnių ir reikšmingų karo žygių istoriją puikiose knygelėse, kurias ir aš esu matęs, dailiomis lotyniškėmis eilėmis, tikrai *heroico [versu]*, rimtai ir tvarkingai surašė ir išspausdinęs kilmingiems žmonėms pateikė; visi išmintingi ir mokytieji žmonės jas atsidėję skaitė [...] Taigi ir aš, pavydėdamas ponui Gradauskui tokios J. K. M-ei padarytos paslaugos, nors mokytumu jam ir neprilygstu, vis dėlto, trokšdamas įrodyti norią ir nuolankią savo tarnystę J. K. M-ei, mano Maloningajam Ponui, kaip įstengdamas geriau visiems tokiems kaip aš paprastiesiems žmonėms [*wszystkim prostakom*], kurie geriau išmoko kardu silogizmuoti, ietimi argumentuoti, geležiniais pančiais patvirtinti negu lotyniškai disputuoti, lenkiškomis eilėmis parašiau J. K. M-ės šlovingų, narsių, didžiai svarbių ir reikšmingų žygių dešimties metų istoriją; ten pat aprašiau ir žygius kai kurių riterių luomo žmonių [...]. Ir turiu viltį, kad tą mano rašliavėlę, nors ir negudrią, riterių luomo žmonės Lenkijoje,

³⁵ *Siedm Filarow na których stoi Katolicka nauka o przenaświętzym Sakramencie Oltarza [...]* Przez Księdza Piotre Skargę [...], [Wilno:] Z drukarni [...] Mikołaja Krzysztofa Radziwila, MDLXXXII. Apie šios Skargos ir Volano polemikos genezę ir eigą žr. L. Piechnik, *Początki Akademii Wileńskiej 1570–1599, (Dzieje Akademii Wileńskiej, t. 1)*, p. 178–180; kalbinio diskusijos registro kaitą pastebi M. Kosman, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, p. 146–151.

³⁶ *Ewangelia od Jana świętego Apostoła i Ewangelisty napisana pultorustu Kazaniem przez Jana Brencyusa [...]* przez Waclawa Agryppę [...] Dla tych którzy Łacińskiego języka nie umieją iest przelożona. W Wilnie: W Drukarni Jana Karcana, 1588, antr. l.; *Kalwaria Zmuydzka od [...] Ierzego Tyszkewicza [...]* wystawiona z łacińskiego wierszem polskim przez Naboznego Pielgrzymia opisana [...], Vilnae: Typis Acad. Soc. Iesu, [1649], p. [4].

³⁷ Franciscus Gradovius, Franciszek Gradowski, apie 1545 – po 1599) – protestantas, Stepono Batoro, vėliau Zigmanto III Vazos sekretorius, *Hodoeporicon Moschicum*, V., 1582, autorius.

Lietuvoje ir kitur, kur šlovingoji slavų kalba (nors kai kuriuos žodžius skirtingos tautos nevienodai taria) yra nuo seno įprasta, noriai skaitys.“³⁸ Jėzuitas Martynas Smigleckis, 1596 m. moralinės teologijos veikalėlį „Apie palūkanas“ turi rašyti lenkiškai, nes tie, kurie sudarinėja palūkanas nešančius kontraktus, didžiaja dalimi lotyniškai nemoka. Adresatas akivaizdžiai lemia ir knygelės apimtį – idant būtų naudingesnė ji rašoma trumpa (70 p.), mat, „trumpi raštai skaitomi mieliau“³⁹. Čia akivaizdus „trečiojo luomo“ užuomazgos poveikis: naujasis luomas neskaito lotyniškai, tačiau jau reikalauja naudingos prieinamos lektūros. Šį kalbinį atsigręžimą į „paprastus žmones“ jau Gradausko knygoje lydi ir stilistinis „pažeminimas“ – situacijų pagyvinimas komizmo elementais, kasdienė leksika, buitinės detalės“⁴⁰. Tad nenuostabu, kad lenkų kalba net ir XVII a. viduryje vis dar priešinama su lotynų kalba kaip oralinės raiškos reprezentantė. Kėdainių miesto magistrato nuostatuose 1647 m. spalio 19 d. nurodoma: „dekreta i publica instrumenta łaćińskim językiem pisane (okrom kontrowersyjej, które polskim) będą“ – nuosprendžiai ir viešieji dokumentai bus rašomi lotyniškai, bylinėjimosi diskusijos – lenkiškai⁴¹. Regis pirmas lenkiškas LDK elementorius vadinasi „Vaikeliams lenkiško rašto skaitymo mokslas“ – neakcentuojant gebėjimo rašyti⁴².

XVIII a. formaliai išlaikomas lotynų kalbos, kaip „mokytyjų respublikos“ bendravimo priemonės statusas, tačiau reali padėtis kita. XVIII a. septinto dešimtmečio jėzuitų aplinkos žmogus apgaili lotynų kalbos nykimą. Pagrindinės priežastys yra prisirišimas prie lenkų kalbos, naujienybių

³⁸ *Deketeros akroama, to iest Dziesięćroczna powieść woennych spraw ... Krzysztofa Radziwiłła*, Wilno, 1585, fol. [B iii verso] (E. Patiejūnienės vert.).

³⁹ *O Lichwie y trzech przednieyszych kontraktach: wyderkowym, czyńszowym, y Towarzystwa Kupieckiego, nauka krótka*. Pisana przez Marcina Smigleckiego S. I. [...], Wilno: druk. Akad. Wileńskiej S. I., 1596, f. 2 verso.

⁴⁰ E. Patiejūnienė, „XVI a. Lietuvos herojinės poemos ir Andriaus Rimšos „Dešimtmetis pasakojimas“: paminklai didvyriams ir bičiuliškas bendražygio portretas“, in: *Tipas ir individas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla (*Vilniaus dailės akademijos darbai* 24), 2002, p. 91–105.

⁴¹ *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*, T. 3: Kėdainiai, p. 193, Nr. 27.

⁴² *Dla dziatke nauka czytania pisma polskiego*, Wilno, 1633; žr. M. Kosman, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, p. 226; plg. Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, wyd. 2, Warszawa: Wiedza powszechna, 1972, t. II, p. 129.

pomėgis, panieka seniems autoritetams, naujų autorių vaikymasis. Naujų *lingua vernacula* knygų gausa tokia, kad pro naujuosius rašytojus „vos galima prasibrauti prie tikrai išmintingų žmonių“⁴³. Kaip savotiška išimtis nuskamba lietuvio Kazimiero Vaišnoravičiaus atsiprašymas už galimas klaidas „Politiniame oratoriuje“ (1644/45), nes lenkų kalba jam „ne prigimtoji“, tačiau aišku, kad jis lenkų kalbą jau renkasi kaip rašytinę – Topolska per daug generalizuoja, teigdama, kad Vaišnoravičius renkasi „paprasčiausiai kalbą, kurią mokėjo dauguma valdančiosios klasės ir kultūrinę kalbą“⁴⁴.

Lotyniškosios abėcėlės su lenkiškosios elementais versiją rinkosi LDK autoriai, rašę lietuvių kalba. Iš pradžių buvusi pagoniškojo tapatumo kalba, skirtinga nuo krikščioniškosios lenkų⁴⁵, lietuvių kalba netrukus ėmė pretenduoti į lygiateisę kalbą sielovadoje. Lėmė pirmiausia pragmatiniai sumetimai. 1564 lapkričio 25 d. Lietuvos pranciškonų observantų (bernardinų) skunde Ordino generolui ir generalinei kapitulai, nurodant, kad lenkai nesilaiko susitarimo dėl bendro provincijos tvarkymo, sakoma, kad definatoriumi (provincijolo patarėju) buvo paskirtas „ne tikrasis (*verus*) lietuvis, bet inkarnuotasis (*incarnatus*), t. y. apsigyvenęs Lietuvoje visam laikui“; tikrojo lietuvių apibrėžimas „gimusieji Lietuvoje ir mokantys lietuvių kalbą (*qui procreati in Lithuania et linguam colent lithuanicam*)“⁴⁶. Po-

⁴³ VUB F. 3–454, p. 231–232; plg. Stanisław Roszak, *Archiwa sarmackiej pamięci: Funkcje i znaczenie rękopiśmiennych ksiąg silva rerum w kulturze Rzeczypospolitej XVIII wieku*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernyka, 2004, p. 128–129.

⁴⁴ „Jeżeli polszczyzna abo accentami lub tematami nie poblądziła w tym mi też rozumem odpuścisz gdyż mnie Polski język nie urodzony“ – Kazimierz Wojsznarowicz, *Orator polityczny różnym aktom pogrzebowym służący...*, Wilno, 1644, p. 2; plg. Maria Barbara Topolska, „Drukowana książka polska w kulturze Wielkiego Księstwa Litewskiego na przełomie Renesansu i Baroku (1553–1654)“, *Lituanio-Slavica Posnaniensia: Studia historica* 6, 1994, p. 90, 106.

⁴⁵ Būdingas Strykovskio pasakojamas anekdotas: 1290 Komtūras iš Ragainės plaukė į Lietuvą. Lietuvis, vardu *Nadom*, persirengęs moters drabužiais atsisėdo prie Nemuno ir kvietė kryžiuočius pagalbon, garsiai verkdamas ir šaukdamas lenkiškai (nes gerai mokėjęs lenkų kalbą), kad vargšę krikščionę iš Lenkijos, pagautą pagonių išgelbėtų – o lietuviai jau laukę pasaloje; plg. M. Strykowski, *Która przedtym nigdy światła nie widziała Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wsiystkiey Rusi [...] z wielką [...] napisana*, Warszawa, 1846, t. I, p. 266.

⁴⁶ Skundas paskelbtas iš nuorašo Tomo Digionio kronikoje: [Kun. F. Neviera], „Lietuvos Pranciškonai-Observantai lietuviybės gynėjai XVII šimtmetį, spaudai parengė K. F. N.“, *Lietuvių Tauta* kn. IV, sąs. 3, 1932, p. 432–433. Turiu prisipažinti neturėjęs progos patikrinti teksto autentiškumo ir publikacijos tikslumo.

piežiaus nuncijus 1568 m. konstatavo lietuvių kalbos savitumą: „Lietuvių kalba, visiškai skirtinga nuo lenkų ir vokiečių, turi daug posakių, skambančių kaip lotyniški, iki šiol niekas ja nėra rašęs. Karališkoji kanceliarija Lietuvoje vartoja rusenų kalbą kaip ir piliečiai, išskyrus tuos, kurie nori rašyti lenkiškai“⁴⁷. Toji „visai skirtinga kalba“ režė ausį tikriesiems lenkams, į LDK atvykusiems su dvasine misija. Sesuo karmelitė Išganytojo Magdalena, Stepono Paco iš Liublino atkviesta į steigiamą vienuolyną Vilniuje, 1638 m. vėlyvą rudenį aprašė savo kelionę. „Toji lietuvių kalba labai nesuprantama“ – konstatavo ji⁴⁸. Petkevičiaus katekizmas ir Sirvydo „Punktai“ – dvikalbiai leidiniai buvo skirti tiems, kas nemoka, ar teisingiau – nepakankami moka lietuviškai⁴⁹. Net pirmą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje išėjusi (1737 m.) lietuvių kalbos gramatika, buvo parašyta lotyniškai ir skirta nemokantiems kalbėti lietuviškai: „Kirtis yra įvairus, bet jo būtinai reikia paisyti, nes nesilaikant kirčio, kaip paaiškės iš praktikos, kalbančiojo beveik negalima suprasti, todėl, nors ir negalima visų žodžių sutalpinti šioje knygutėje, tačiau bent ant tų, kurie įtraukti, bus uždedami kirčio ženklai. [...] Kadangi šie kirčiai neturi pavyzdžių lenkų ir kitų kalbų žodžiuose, reikia atkreipti dėmesį, kaip kalba prigimtiniai lietuviai (*nati Litvani*); taip bus mokomasi be kitų pavyzdžių“⁵⁰.

Reformacija kalbinei pragmatikai suteikė teologinį pagrindą: antai Jonas Aldas Klaipėdiškis, Prūsijos lietuvis (*Lithvo-Borussus*) jau minėto Lozorius Zengštoko giesmyno (1612) eiliuotoje dedikacijoje teigė, jog kiekvienai tautai miela savo kalba, bet Dievui nėra nei žydo, nei graiko (*Gal 3, 28*); visų kalbų kūrėjas esąs dangiškasis Tėvas, todėl Dievui – visos irgi lygiai mielos, nes nesvarbu, kuria kalba jis yra garbinamas. Taigi ir lietuvių kalba Viešpačiui miela lygiai su lotynų⁵¹. Taip pragmatika ir teo-

⁴⁷ *Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, t. 1, Berlin – Poznań: Księgarnia B. Behra, 1864, p. 171 (nuncijus Julijus Ruggieri popiežiui Pijui V); plg. panašų apibūdinimą anoniminiame *Polonici regni cum adiunctis provinciis descriptio* (tuoj po XVI a. vid.); lietuvių k. skiriasi nuo lenkų ir rusų; daug lotyniškų žodžių, nors ir iškraipytų. „Hispanicam magis, quam italicam inflexionem referunt“ – SRP vol. 15, p. 173.

⁴⁸ Cit. iš: K. Targosz, *Piórem zakonniczy: Kronikarki w Polsce XVII w. o swoich zakonach i swoich czasach*, Kraków, 2002, p. 91.

⁴⁹ *1598 metų Merkelio Petkevičiaus Katekizmas*, p. XIV–XV, [3–4]. Sirwids...

⁵⁰ *Universitas Lingvarum Lituaniae*, iš lotynų k. vertė ir įvadą parašė K. Eigminas, Vilnius: Mokslas, 1981, p. 61–62 [originalo p. 4].

⁵¹ „Lithuana grata aequae est atque Latina Deo“; Lozorius Zengštokas, *Giesmes Chriks-*

logija Reformacijos dėka susilieja: Chilinskis Bibliją (kaip jis sako Šventąjį Kodeksą) į lietuvių kalbą teigia vertęs paskatintas Dievo, vertęs į kalbą, vartojamą ne tik šalyje, „į plotį ir ilgį plytinčiai“, bet ir įprastą kaimyniniuose kraštuose – „Livonijoje, Kurše, Prūsijoje, Juodojoje Rusioje, net pačios Maskvijos ribose“⁵².

Rašymo meną kultivavo Rytų krikščionys (dar iki katalikiškojo krikštoto – stačiatikių, o vėliau ir unitų Bažnyčia), apščiiai palikę liturginių bei hagiografinių tekstų nuorašų, taip pat ir vieną kitą knygą, kurią dabar pavadintume pasaulietine. Kirilinė spauda LDK prasidėjo 38 metais anksčiau už Maskvėnijos ir 57 – už Ukrainos (Lvovas). XVI a. leidinių kiekiu ji penkis kartus lenkė maskvėnišką ir tris – ukrainišką.⁵³ Antra vertus, gausi LDK raštinės bei teismų gudiška raštija nebuvo tiesiogiai susieta su tikybine priklausomybe, tad konvertitas katalikas Leonas Sapiega gudišką Statuto tekstą vis vien galėjo pavadinti surašytą „sava“ kalba, o katalikas, vėliau jėzuitas, Jokūbas Laviškis apie 1572 Vilniuje lankė „rusėnų“ kalbos mokyklą, kurioje vienintelius skrupulus kėlė nuolat skambantys mokinių keiksmazodžiai⁵⁴. Priėmus lotyniškąjį krikštą gudų rašmenų prestižas bent bažnyntiniuose sluoksniuose ėmė menkti. 1494 m. Ožos klebonas Jonas didžiojo Lietuvos kunigaikščio Aleksandro prašė „dėl didesnio patikimumo ir tvirtumo“ atnaujinti Kazimiero Jogailaičio išduotas bažnyčios privilegijas, „kadangi tie raštai surašyti rusėnų kalba ir popieriuje“. Birželio 3 d. šis prašymas buvo patenkintas⁵⁵. Kiriliniai rašmenys netrukus buvo perprasminti pagal renesansinę vertybių sistemą. Jų ypatingas statusas

czionischkos ir Duchauniszkos ir jų šaltiniai, p. 30 (orig. A5v). Eiliuotas vert. į liet. k.: Regina Koženiauskienė, *XVI–XVIII amžiaus prakalbos*, p. 238 (lot. t. p. 230).

⁵² [Samuelis Boguslovas Chilinskis], „Ratio institutae translationis Bibliorum in linguam Lithuanicam [...], [1659?]“, *Knygotyra* 36, 2000, p. 256 [254–261].

⁵³ Георгий Голенченко, „Белорусская и восточнославянская печатная книга (некоторые аспекты компаративной типологии)“, in: *Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI–XX wiek)*, p. 32.

⁵⁴ *Vocationum liber: Unicus Universae Societatis Iesu vocationum liber autobiographicus Poloniae provinciae proprius, 1574–1580*, ed. Józef Warszawski, Romae: Isola del Liri, 1966, p. 146 ([33] Lavinius).

⁵⁵ CDCV, Nr. 415. Plg. Aleksandro 1503 06 02 „vidimus“ (CDCV, p. 652, Nr. 551), kuriame nurodyta gudišką 1451 m. Radoškovičių bažnyčios aprūpinimo dokumentą transmuojant išversti į lotynų kalbą („de Ruthenis literis in Latinas transferri“).

imtas grįsti ne ryšiu su slavų apaštalu šventuoju Kirilu kaip stačiatikių kraštuose, bet su graikiškuoju klasikiniu pasauliu. 1521/22 m. Mikalojus Husovianas „Giesmėje apie stumbro išvaizdą“ rašė: „Daug aš dalykų senų sužinojau iš knygų rusėnų, / Jų kalba reiškiamą graikų raidyno ženklais. / Šioji tauta juos kadai savosioms reikmėms panaudojo / Ir sujungė pati puikiai gimtuosius garsus“⁵⁶. Reikia pastebėti, kad hagiografinio pobūdžio „Pasakojime, kaip šv. Kirilas Filosofas sudarė abėcėlę“, be kita ko įdėtame į 1578 Ostroge Ivano Fiodorovo išspausdintą slavišką *Abécéle*, išvardijamos ne tik tos raidės, kurios panašios į graikiškas, bet ir „keturiolika pagal slavų kalbą“⁵⁷ bei plačiai ginama teisė vartoti ne graikiškas raides.

Skaitymo rusiškėmis raidėmis menas galėjo praversti ir mūsų akiai netikėtomis aplinkybėmis. Jonas Laskis 1515 III 27 iš Romos rašė karaliui Žygimantui Senajam. Laišką siuntė per „lietuvių Vaclovą Čirką“. Tačiau šalia šios paprastos užduoties, jis turėjo ir kitą, slaptą: nugabenti laišką, kurį pats, prisaikdintas sergėti paslaptį, surašė „partim ruthenicis, partim cifratis literis“ – „iš dalies gudiškomis raidėmis, iš dalies šifru“. Čirka atvykęs tą laišką turėjo ir perskaityti valdovui⁵⁸. Kad graikų kalbai giminiškas raidynas nebetenkina naujų religinių, politinių ir kultūrinių realių, tapo visai aišku užgesus Jogailaičių dinastijai. Kirilica tada įsiterpė tarp LDK teisinės sistemos ir valdovo. Augustinas Rotundas 1576 m. graudinosi, kad Steponas Batoras negalįs taip, kaip Lenkijos, paskaityti Lietuvos įstatymų, nes šie parašyti „gudų raidėmis ir kalba“⁵⁹. Lietuvos II ir III Statute (1566, 1588 m.) jau išsakomas reikalavimas raštininkams: „Žemės raštininkas visus raštus, išrašus ir šaukimus turi rašyti rusiškai, rusiškėmis raidėmis

⁵⁶ Poema išleista Krokuvoje 1523 m. *Nicolai Hussoviani De statura feritate ac venatione bisonis carmen*, eil. 73–76: *Multa ego Roxanis legi antiquissima libris, / Quorum sermonem graeca elementa notant, / Quae sibi gens quondam proprios ascivit in usus / Et patrios apte miscuit ipsa sonos*; – tekstas ir lietuviškas vertimas: Mikalojus Husovianas, *Raštai*, Vilnius: LLTI, 2007 (*Giesmė apie stumbrą*, iš lotynų k. vertė B. Kazlauskas, taisyė E. Ulčnaitė), p. 19/119.

⁵⁷ *Азбука Ивана Федорова*, Москва: „Книга“, 1983 (faksimilė), originalo p. 50–51.

⁵⁸ *Acta Tomiciana*, vol. III, Nr. cdlxxx, p. 352.

⁵⁹ Augustinas Rotundas, „Laiškas Lenkijos karaliui ir Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Steponui“, in: *Šešioliktojo amžiaus raštija*, p. 280. Batoro negebėjimas komunikuoti vietos kalbomis regis buvo rimta politinė problema LDK gudiškajai diduomenei. 1577 m. LDK vicekancleris Eustachijus Valavičius skundėsi: „jokio lietuvių tautos lotynisto neturėjau, per kurį galėčiau su pasitikėjimu su Ponu [karaliumi] kalbėti“; cit. Raimonda Ragauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515 – 184 m.)*, Vilnius: Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 2002, p. 307.

ir žodžiais, o ne kitokia kalba bei žodžiais“⁶⁰. Tuo tarpu Pirmame Statute (1529 m.) apie tokį įpareigojimą dar nėra jokių užuominų – tai turėtų būti savaime aiškus dalykas⁶¹. Skirtumas tarp kalbų buvo ilgai suvokiamas pirmiausia kaip rašmenų skirtumas: pats didysis kunigaikštis Aleksandras, persiųsdamas kardinolui Fridrichui rusėnišką Kijevo vaivados parašytą laišką su svarbia informacija, kaip Užvolgio totoriai įsiveržė į lietuviškas žemes, tikisi, kad dvare yra, kas pažįsta tas raides (*caracteres Ruthenicis cognosceret*), nes verčiamos į lotynų kalbą žinios suvėluotų⁶². Senoji LDK raštinė be vargo lenkišką tekstą transponuodavo į gudišką. Tai buvo suvokiama ne kaip vertimas, bet kaip „lenkiškų rašmenų“ perrašymas oficialiais gudiškais⁶³. Bet jau XVII a. daugel senųjų kasdienai svarbių tekstų (testamentų, privilegijų ir pan.) buvo aktualizuojama atvirkščiai: perrašant lotyniškėmis raidėmis. Net XVIII a. pradžioje parengtas Bychoveco kronikos nuorašas lotyniškais rašmenimis, traktuotas kaip vertimas „z ruskiego języka na polski“⁶⁴. Galiausiai, XVIII a. antroje pusėje, Varšuvoje lotynišką abėcėlę buvo transliteruotos senosios Lietuvos Metrikos knygos (vad. *Lietuvos Metrikos varšuviškė kopija*). Tad pamažu rašymo kirilica ir taip parašytų tekstų visuotinio skaitymo menas nyko: kirilica darėsi šifru nebe išimtiniais atvejais, bet ir kasdienoje.

Lotynų ir gudų kultūrų susitikimas LDK religinės įvairovės kontekste keitė ir kalbų statusą akademinėje sferoje. Klasikinio išsilavinimo neturintys žmonės negalėjo pretenduoti į teologijos išmanymą. Rusėniškos raidės

⁶⁰ „Писар земський маеть по руску, литерами и словы рускими, вси листы, выпишы и позывы писати, а не иншым езыком и словы“, *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментары*, Мінск 1989, с. 140.

⁶¹ I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, Vilnius: Vaga, 2001, p. 65.

⁶² Krokuva, 1502 III 21; žr. *Acta Alexandri Regis Poloniae, magni ducis Lithuaniae, etc. (1501–1506)*, = *Akta Aleksandra króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego i t. d. (1501–1506)*, ed. Fryderik Papée, (*Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia*, XIX), Cracoviae, 1927, Nr. 62, p. 67.

⁶³ Pz. 1558 V 08 surašytas ir Žygimanto Augusto po dviejų dienų patvirtintas Andriejaus Morštyno testamentas surašytas „lenkišku raštu“ į valdovo įsakymu patvirtinimo raštą perrašytas „žodis į žodį“, tik jau gudiškai – *Metryka Velikaha Kniastva Litouskaha (1523–1560): Kniha zapisau* 43, Minsk: Belaruskya navuka, 2003, p. 92, Nr. 41. Lotyniškios raidės apibūdinant parašą „lenkišku raštu“ vadinamos *ibid.* p. 100, Nr. 44.

⁶⁴ Cit. iš *Lietuvos metraštis*, p. 13. Žr. Mečislovas Jučas, *Lietuvos metraščiai ir kronikos*, Vilnius: Aidai, 2002, p. 86.

atrodė kaip beveik neįveikiama kliūtis prisiliesti prie Vakarų civilizacijos. Išimtytis tik patvirtino taisyklę. 1552 m. Baltojoje Rusijoje, Vitebske, pasirodė trys vienuoliai iš Maskvėnijos – pasakoja reformacijos istorikas Andriejus Węgierskis. Jie „nemokėjo jokios kalbos, išskyrus gimtąją ir jokių kitoniškų raidžių (*litteris aliis*), vien tas, kurių išmoko tėvynėje“. Nepaisant to, jie ragino išmesti iš namų ikonas ir šauktis Dievo tik per Kristų, t. y. protestantų doktrinos⁶⁵. Nuostabos ir sutrikimo gaidos skamba Alberto Vijūko-Kojalavičiaus 1650 m. paskelbtame eulogijuje jėzuitui Valentinui Fabricijui. Šis, vyresnybės apie 1608 m. paskirtas padėti atnaujinti bazilijonų ordiną, šv. Juozapatą Kuncevičių nemokėjusį nei lotynų, nei graikų kalbų, katalikiškos „moralinės bei kontroversinės teologijos išmokė slavų bei gudų kalbomis (*Sclauonica Ruthenicaque lingua erudiit*) taip, kad padarė jį lygų iškiliausiems teologams“⁶⁶.

Maža to, XVII a. antroje pusėje lotynišku alfabetu kai kada jau perteikiami ir bažnytinė slavų kalba surašyti unitų liturginiai tekstai („Ięzykiem Slowieńskim, a Charakterem Polskim“)⁶⁷. Tai buvo ir įsitikinimo universaliu lotyniškojo alfabeto pobūdžiu rezultatas, ir vis labiau įsisažmoninamas europinis LDK tapatumas, kurio požymiu ir buvo lotyniški rašmenys. Tai paliudijo ir gūdžioje provincijoje gyvenęs gudas Jonas Protasovičius, pačioje XVII a. pradžioje rašęs: „Nikostrata išrado lotyniškus žodžius, / bet tomis raidėmis užrašomos skirtingos kalbos; / Tad visi, kurie esame įsikūrę Europoje, / Visi savo daiktus žymime tokiu raštu“⁶⁸.

Ir religinė, ir administracinė raštija bažnytinė slavų ar gudų kalbomis išlaikė glaudų ryšį su sakytine kalba: liturgijos tekstai ar šventųjų gyvenimai buvo skirti atlikti balsu, bendruomenei klausant ir atsiliepiant. XVI a. antroje pusėje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijoje ir jai neseniai priklausiusiose teritorijose ima ryškėti varžybos ne tik tarp lotynų ir lenkų kalbų, mat su rašto dominuojama bažnytinė slavų kalba konkuruoja jai artima literatūrinės kalbos statusą jau įgavusi kalba, besišaknijanti sakytinėje

⁶⁵ Andreae Wengerscii, *Libri quattuor Slavoniae reformatae*, Varsoviae, 1973 (orig. 1679), p. 263.

⁶⁶ A. Vijūkas-Kojalavičius, *Lietuvos istorijos įvairenybės*, 2 dalis, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 270 [*Miscellanea*, p. 126]; vertimas mūsų.

⁶⁷ *Ecphonemata liturgiey greckiey, to iest: to co przy liturgiey kapłan [...] w głos tyłko spiewaiq [...] napisane y do druku także podane przez w. x. Pachomiusza Ohilewicza [...]*, W Wilnie: W Drukarni Monasterya S. Troyce [...], 1671.

⁶⁸ J. Protasowicz, *Inventores Rerum*, p. 73. Polidoro Vergilijaus I knygos VI skyrius „Kas pirmas raides išrado [...]“ 1536 m. leidime yra p. 29–35; 1550, p. 26–31.

stichijoje – *prosta ili russka mova*. Tokios konkurencijos nebuvo Maskvos kunigaikštijoje, todėl ten labiausiai buvo rūpinamasi slavų kalbos ortografija. Dar prieš išeinant pirmosioms sistemėms Lauryno Zizanijos (Vilniuje, 1596) ir Meletijaus Smotrickio (Vievyje, 1619) slavų kalbos gramatikoms,⁶⁹ Vilniaus stačiatikiai 1588 gegužės 28 d. rašė Lvovo brolijai: „Pasiųskite mums šventųjų Raštų provaizdį – Graikų ir Slavų kalbų gramatinius pradžmenis, mus pamokydami, idant su išmanymu priimtume, ir gaudami [ir] visa kita, anot evangelinio pasakymo. Mat šitai deramai apsvarstę, meldžiame mūsų Išganytoją, kad kaip jumyse šią malonę pradėjo, taip pat ją ir atbaigtų. O kai jums suteiks [galia] šį palaimingą ir išganingą pradą įgyvendinti, jų malonės perteklius praturtins ir mūsų stoką. Paprastai sakant (*uc-ncocma пeшццi*), pasiųskite mums šimtą ar du šimtus knygų, nustatę mums teisingą kainą, o mes, dėkodami už jūsų meilę, pasiūsime, ką žadėję. Taip pat meldžiame su jomis atsiųsti dijoką arba du, galinčius deramai jas suprasti ir kitus išmokyti; jie čia gaus deramą būstą bei bus apščiai pasirūpinta jų kūno poreikiais. Šių ir kitų dalykų meldžiame, nes esate visa ko pertekę – tikėjimo ir žodžio, ir proto, ir visokeriopo uolumo, ir meilės mums, o ir šios malonės turite perteklių, kad visame kame būtų lygybė, kaip parašyta: „daugiau turintiems nebuvo perdaug, o mažiau – permažai [plg. Iš 16, 18]. O norėdami sutvirtinti abipusę darną ir naudingumą, jūsų brolylystei siunčiame trisdešimt mūsų brolijos santvarkos arba Statuto knygų, vieną jų meldžiame perskaityti priešais visą broliją. Taip pat Jūsų Išminčiai siunčiame knygą *Margarita* – joje rašoma ir prieš armėnų erėziją. Priimkite ją meilingai.“⁷⁰ Laiške atsiskleidžia kalbinis (o drauge ir stilistinis bei intelektualinis) dvilypumas: įmantrius slaviško bažnytinio stiliaus samprotavimus permuša rusėniški ankstesnio teksto paaiškinimai, įterpiami žodžiais *ncocma, uc-ncocma пeшццi* – „paprastai sakant“. Tokio dvilypumo refleksija randama Kirilo Trankvilijono-Stauroveckio, iš Lvovo į Vilnių atvykusio stačiatikio vienuolio (1646 priėmusio bažnytinę uniją), „Teologijos veidrodyje“. Pratarmėje jis perspėja, kad šioje „paprasta“ kalba rašytoje knygoje ne viskas surašyta „paprastai“. Slavų kalba pateikiamos teologų ir *Šventojo Rašto* citatos, nes nemažai slaviškų žodžių sunku tiksliai

⁶⁹ Naujausias mokslinis leidimas: *Грамматики Лаврентия Зизания и Мелетия Смотрицкого, составление, подготовка текста к изданию текста, научный комментарий и указатели* Е. А. Кузьминовой. Предисловие в соавторстве с М. Л. Ремневой, М.: Изд-во МГУ, 2000.

⁷⁰ *Akty, odnosjaščiesja k istorii Zapadnoj Rossii*, T. IV, Sankt-Peterburg, 1851, p. 5, Nr. 4.

išversti į „paprastą kalbą“. „Tiesa, tik nemokšos nori, kad viskas būtų paprasta“ – pastebi autorius⁷¹. Šios „paprastosios“ kalbos stiprėjanti aplinka vertė rengti jau išsamų slavų kalbos aprašą, būtiną reflektuotos hermeneutikos įrankį. Ir čia matome, kad graikų kalbos gramatikos pagrindu kuriamas įrankis sakralinei ir gyvajai kalbai perprasti. Gramatikos pirmieji užduotis – sukurti sąlygas, kad rašytinis tekstas, pirmiausia sakralusis, būtų tinkamai suprastas ir adekvačiai raštu perteiktas: kiekvienas, „gerai jos išmokęs, gali gerai skaityti slavų kalbos knygas, ir be dvejonės suprasti, ir taisyklingai rašyti. Nes ji yra supratimo raktas. [...] Jei be jos kas nors ir skaito, dažnukart dvejodamas nebūna tikras, ar suprato.“⁷²

Tai tik keletas šventųjų raidynų ir kalbų statuso ir likimo LDK bruožų. Bet jau jie liudija, kad sakraliosios kalbos pynėsi su kasdienėmis, kasdienės ėmė savo orumą iš tikro ar tariamo ryšio su sakraliosiomis, galiausiai ir vienas, ir kitas perteikiantys raidynai keitėsi vietomis ir galiausiai liudijo lotyniškojo alfabeto kaip europinio tapatumo ženklo įsigalėjimą.

SACRAL SPEECHES AND SACRAL ALPHABETS

Remarks about their status and functioning in the Grand Duchy of Lithuania

Vytautas Ališauskas

Summary

The article discusses concisely the status of the sacral Latin and Greek languages and alphabets in the Grand Duchy of Lithuania, their functioning and relations with the lingua vernacula (Polish, Lithuanian, Ruthenian). The importance of the grammars of these languages as a universal preview of languages and a guarantee of their rationality is noted. Examples are provided about how the sacral and national languages interacted. It is revealed how the everyday languages maintained their dignity from the real and supposed ties with the sacral languages. Finally one and the other conveying alphabets changed places and eventually testified to the establishment of the Latin alphabet as a sign of European identity.

⁷¹ *Зерцало богословіи ...* Кирила Транквиліона (1618) in: *Старажытная беларуская літаратура (XII–XVII стст.)*, Мінск: Кнігазбор, p. 410.

⁷² Lauryno Zizanijos *Slavų kalbos gramatika* in: *Грамматіки*, p. 32. Viename Smotrickio Vilniaus 1619 m. leidimo gramatikos egzemplioriuje įrašyta XVIII a. pusiau ustavu: „Ši Dievo sukurtoji knyga vardu Gramatika man nusidėjėliui priklausio, man tebus ir suteiktas visas jos gėris“, cit. iš E. Smorgunova, „Knižnyje vestniki Knjažestva Litovskogo: Izdanija Vil'njusskich tipografij XVI i načala XVII vekov v staroobradčeskoj knižnosti“, *Knygotyra* 45, 2005, p. 11–12.